

УДК 811.161.2'373:821.161.2.0(092)Леп(045)
DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2023.281358>

Зоя Комарова*

ЕМОТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСЕМИ *СЕРЦЕ* В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті проаналізовано виражальний потенціал лексеми *серце* як репрезентанта емоцій і почуттів людини в художньому дискурсі Богдана Лепкого. На матеріалі історичної прози письменника з'ясовано, що для його мовотворчості характерним є широке використання емотивних фразеологізмів із компонентом *серце*, у яких фразеологізація емоцій і почуттів досягається шляхом персоніфікації та метафоричного переосмислення серця як емоційної основи людини. В авторських описах переважає дієслівний тип метафори. Поряд із загальномовними фразеологізмами у творах письменника наявні індивідуально-авторські стійкі словесні вирази, що розкривають специфіку змалювання образу серця.

Ключові слова: соматизм, лексема, емотивний фразеологізм із компонентом *серце*, метафора, художній дискурс.

Komarova Zoia. The emotional potential of the lexeme *heart* in the artistic discourse of Bohdan Lepkyi.

The article analyzes the expressive potential of the lexeme *heart* as a representative of human emotions and feelings in the artistic discourse of Bohdan Lepkyi. Based on the material of the writer's historical prose, it was found that his language creation is characterized by the wide use of the somatism *heart* to objectify the psycho-emotional state of the characters. In the author's texts, there are descriptions of the actions and movements of the heart as human reactions to emotional stimuli with the help of predicates of beating, blows, rhythmic and non-rhythmic movements, compression, disintegration, in combination with which the human heart is associated with the hidden feelings and emotions of the characters. The human heart in the works of Bohdan Lepkyi is endowed with the ability to speak or remain silent, contemplate and listen, prophesy and predict, etc. Linguistic markers of such signs of the heart are metaphors that convey various situations of excitement and emotional experience.

The writer widely uses emotional phraseology with the heart component, in which the phraseologisation of emotions and feelings is achieved through personification and metaphorical reinterpretation of the heart as the emotional basis of a person. In the author's descriptions, the verb type of metaphor prevails, since verbs most dynamically convey a person's psychological state or reaction to emotional stimuli. Along with common language phraseology, the writer's works contain individual and authorial stable verbal expressions that reveal the specifics of depicting the image of the heart.

The somatism *heart* in the language of B. Lepkyi's works is also defined by metaphorical epithets that explain adjectives and record the writer's ideas about human moral and ethical values, characterizing the characters as bearers of certain traits and personal qualities.

In the works of the writer, the lexeme *heart* has a symbolic meaning, it is associated with various feelings, blood and other substances, fire and heat, the linguistic expression of which is conveyed by various metaphors and phraseological units.

Keywords: somatism, lexeme, emotional phraseology with the *heart* component, metaphor, artistic discourse.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях спостерігається підвищений інтерес мовознавців до вивчення соматизмів, які утворюють універсальну лексико-тематичну групу слів у лексико-семантичній системі будь-якої мови, зокрема й української. Зацікавлення дослідників соматичною лексикою пояснюють тим, що процес усвідомлення людиною себе як особистості розпочинається з відчуттів, сприймання яких відбувається за допомогою різних частин тіла та органів чуття. Назви частин тіла людини пов'язують із «функціонально-плотськими сторонами буття» [Іванова і Мітева 2015, с. 50], тоді як її внутрішній

* Зоя Комарова, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: komarova_zoya@ukr.net.

емоційно-чуттєвий світ закріплений за окремими органами. Ідеться, зокрема, про соматизм *серце*, який у багатьох мовних картинах світу набуває символічного значення, репрезентує різні людські емоції і почуття, настрої і переживання.

Більшість українських мовознавців описує соматизм *серце* в лінгвокультурологічному і лінгвокогнітивному аспектах як культурні концепти. Зокрема, Р. Іванів охарактеризував концепт *серце* як компонент концептосфери «Людина» із погляду особливостей його реалізації у фразеологізмах української та англійської мов [Іванів 2012]. Особливості структурування та взаємодії концептів *серце*, *душа* і *розум* у фразеологічних одиницях української мови дослідила Т. Прудникова [Прудникова 2011].

Порівняльні дослідження концепту *серце* на різномовному матеріалі зазвичай скеровані на відтворення певних способів сприйняття та образного осмислення концепту та на репрезентацію подібностей і відмінностей у концептуалізації *серця* носіями різних мов. На основі аналізу концептів *серце* і *душа* у фразеології української, російської та англійської мов Н. Брагінець дійшла висновку, що українська модель особистості ґрунтується на протиставленні *тіла* як матеріального компонента *серцю* і *душі*, які утворюють морально-емоційне ядро людини [Брагінець 2004, с. 23].

Значну кількість праць дослідники присвятили вивченню особливостей уживання концепту *серце* в мові творів різних письменників, з'ясуванню їх емоційно-оцінного навантаження та значення для сприйняття художнього тексту. Зокрема, Т. Уварова з'ясувала індивідуальну специфіку експлікації концепту *серце* в ідіостилі Василя Шкляра і довела, що мовний образ серця в романі «Тінь сови» утворюють такі семи, як «вмістилище почуттів та емоцій», «любов у найширшому значенні», «те в людині, що вступає в духовно-емоційний контакт з іншою людиною та з усім світом у цілому», «когнітивний світ людини», «духовний центр людини, локус душі» [Уварова 2018, с. 263].

Предметом зацікавлень мовознавців є також механізми творення фразеологічних одиниць із соматичним компонентом, особливості їх семантики та функціонування, національної специфіки. Фразеологізми з компонентом *серце* С. Помирча та М. Дзюба називають кордоцентричними. На основі аналізу лінгвокультурних особливостей уживання фразеологічних одиниць у художньому тексті дослідники доходять висновку, що стійкі мовні вирази зі стрижневим словом *серце* (*душа*) найкраще виявляють національну специфіку української мови та характеризують психічні основи українців [Помирча і Дзюба 2015, с. 297].

Порівняльний аналіз фразеологізмів із соматичними компонентами (зокрема, *серце* і *душа*) в німецькій та українських мовах здійснили Н. Корнева та О. Коваленко, які звернули увагу на «фразеологічну еквівалентність» компонентів *серце* і *душа* у стійких сполуках української мови [Корнева і Коваленко, с. 103].

Важливими, на наш погляд, є дослідження виражальних можливостей соматизму *серце* як основного репрезентанта емоцій і почуттів у мові творів різних письменників, оскільки художній текст не має обмежень для зображення внутрішнього світу людини та опису проявів її емоційного стану. Крім цього, кожен із митців добирає не тільки загальномовні, а й індивідуальні засоби для змалювання психоемоційного життя персонажів. Наприклад, у статті «Лінгвальний образ серця як виразника психоемоційного стану людини в художньому тексті (на матеріалі творів М. Коцюбинського)» З. Комарова

проаналізувала специфіку використання соматизму *серце* в прозових творах письменника і довела, що для ідіостилію Михайла Коцюбинського характерне активне вживання фразеологізмів із компонентом *серце*, які він використовував для розкриття психічного стану персонажів, опису їхніх емоцій, викликаних різними чинниками, та вдавався до образу серця як своєрідного вмістилища людських почуттів, настроїв, переживань [Комарова 2019].

Мета пропонованої авторської розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати та описати емотивний потенціал лексеми *серце* в художньому дискурсі Богдана Лепкого. Матеріалом для дослідження слугували історичні повісті та оповідання письменника («Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Крутіж», «Орли», «Сотниківна»), які ввійшли до тритомного зібрання прозових творів Б. Лепкого.

Емоційно-чуттєва сфера життєдіяльності людини виявляється не тільки в поведінкових стереотипах, але й у мові та художній творчості. Для мовотворчості Богдана Лепкого характерною ознакою є широке використання лексеми *серце* для об'єктивації психоемоційного стану персонажів. У творах письменника наявні описи дій і рухів серця як реакції людини на емоційні подразники за допомогою предикатів биття, ударів, ритмічних / неритмічних рухів, стискування, розпаду. У таких випадках серце як центральний орган кровоносної системи людини асоціюється з прихованими відчуттями та емоціями персонажів, а метафора передає різні ситуації хвилювання та емоційного переживання.

Фізіологічний стан прискореного серцебиття вербалізують стійкі сполуки *серце б'ється* 'кого-небудь охоплює якесь почуття' [ФСУМ II, с. 794]; рідше – *серце затріпоталося / задрижало*, семантика яких мотивована значенням дієслів *затріпотати* 'швидко забитися; закалатати' [СУМ III, с. 360] і *дрижати* 'прискорено битися, калататися' [СУМ II, с. 412]: *Мотря чула, як голосно билосся її серце...* [Лепкий 2004, с. 126]; *Від чури довідалася, що то не батько, а мати приїхала. Серце затріпоталося тривожно* [Лепкий 2006, с. 172]; *І гетьманове серце задрижало молодечою тугою до того тепла, яке може внести в хату одна тільки гарна, добра і мудра жінка* [Лепкий 2006, с. 9].

Мовними маркерами інтенсивності серцебиття є прислівники *тривожно*, *голосно*, *прискорено*: *За хвилину цілу товариство сиділо, притаївши дух у собі й чекало на Фтерапонта, що пішов був по коні. Серця билися тривожно* [Лепкий 2006, с. 338]; *Знов серце прискорено б'ється, і думки, як перед бурєю птахи, неспокійно літають. Чого це так?* [Лепкий 2006, с. 147]. Функцію інтенсифікатора виконує і форма вищого ступеня порівняння прислівника *живіше*, утвореного від прикметника *живий*, який у розмовному вживанні набуває значення 'жвавий': *Чуйкевичеві серце забилося живіше в груді. Що він зробив?* [Лепкий 2004, с. 118]; *Батько, мати, гетьман – і серце починало бити живіше, по тілі розливалось тепло* [Лепкий 2008, с. 428]. Опис серцебиття ускладнено також порівняннями: *Четверо рук підняло її вгору і понесло. Земля щезла під ногами, свідомість поділася кудись, лиш серце билосся, ніби в груді коваль молотом нову долю для неї кував* [Лепкий 2004, с. 297]; *Серце билосся, ніби у стовпі, котрий вона собою підперла...* [Лепкий 2004, с. 132]; *Марусі світ закрутився в очах. Кров ударила до голови, серце билосся у грудях, наче пташка у жмені, ноги зробилися важкі, мов викуті з криці* [Лепкий 2006, с. 328]. У наступному контексті порівняння стосується безпосередньо лексеми *серце*: *Обімліла. То гаряче їй, то зимно. Вогонь – лід, вогонь – лід, а серце, як у жмені птах* [Лепкий 2006, с. 207].

Особливу силу почуттів, які викликають зворушення, жаль, роздратування, передано за допомогою метафоричного сполучення *серце ударяє* в поєднанні з формами вищого ступеня порівняння прислівників *сильніше, живіше*: *На лови ідуть. Не знати, чи й він? – погадала собі Мотря і почула, як **серце вдарило сильніше*** [Лепкий 2004, с. 165]; *На гадку про війну **серце її вдарило живіше*** [Лепкий 2004, с. 268].

Іншою фізіологічною реакцією людини на певні емоції є скорочення серця і зменшення його в об'ємі, унаслідок чого воно може уповільнювати свою роботу. Таку здатність серця виражено фразеологізмом *серце стискається / стиснулося* 'хто-небудь дуже переживає, страждає' [ФСУМ II, с. 794]: *Кочубеєві **серце стискалося на гадку, що туди [у Преображенський Приказ] попався отець Никанор*** [Лепкий 2008, с. 87–88]; *Борисові на цей вид **серце стиснулося у грудях***. *Пригадав собі Марусю. Чи жива вона, небога, і яке її життя?* [Лепкий 2008, с. 249]. У сполученнях *серце стискалося / стиснулося з болю* вживання лексеми *біль* пояснює причину здавлювання серця, однак на тлі широкого контексту стає зрозуміло, що персонажі відчують у серці не фізичний, а душевний біль, зумовлений смутком, образою, прикрістю: *Не одно **серце стиснулося з болю, почувши ті грізні слова. Як же так? Червоного когута під власну стріху пускати? Хто бачив це?*** [Лепкий 2008, с. 341]; *Мотря чимало наслухалася про добробут по чужих далеких країнах, ... і її **серце стискалося з болю, що вся наша земля, хоч куди багатіша від тамтих, була така поруйнована й запущена*** [Лепкий 2004, с. 191].

Емоційний стан страждання передано за допомогою фразем *краяти / розкраювати / шматувати серце*, а також словосполучення з дієслівним компонентом *розпадатися*. Семантика дієслів фізичного руйнування в стійких та метафорично переосмислених сполученнях слів засвідчує здатність серця втрачати цілісність, розпадатися на частини під впливом душевного болю, горя, страждань: *Жінко, як би ти **серце моє розкряла** нині, то нічого в нім не знайшла би, крім великого болю* [Лепкий 2006, с. 27]; *Так ішов Босаковський на свій хутір, а жахливі новини, привезені Журбою, летіли за ним, як круки. Мозок йому клювали і **шматували серце, як орел Прометееві утробу*** [Лепкий 2006, с. 238]; *Чечелеве **серце розпадалося на дві половини*** [Лепкий 2008, с. 445].

Б. Лепкий в описах серця використав метафори ваги (*важко / тяжко на серці*), які є стійкими одиницями, що репрезентують серце через ознаки тягаря, важкості, негативних емоцій: *Кожний споглядав з-під ока на понурену голову Івана Степановича, і всякому **важко робилося на серці*** [Лепкий 2004, с. 145]; *Про Петруся думала? – Ні, так. Чогось **тяжко на серці*** [Лепкий 2006, с. 202]. Ознаку важкості на серці експліковано також за допомогою словосполучення з *тяжким серцем*: *Чуйкевич на коні відпровадив її до половини дороги, побажав доброго успіху і з **тяжким серцем вернувся на хутір*** [Лепкий 2008, с. 81]. Відчуття полегшення, стан спокою людини описано метафорою *легше на серці*: *Висмійся, Мотре, висмійся, може, **легше на серці стане*** [Лепкий 2004, с. 117]. У наступному контексті легкість на серці письменно асоціює з відсутнім важким каменем, що передано порівняльною конструкцією: *І Кочубеєві **зробилося легше на серці, ніби камінь важкий зсунувся з нього*** [Лепкий 2008, с. 175].

Серце як головний орган чуття людини наділене функціями «і зору, і слуху, і голосу» [Ільків 2015, с. 62], а також інтуїтивного передбачення, здогадування. Мовними маркерами таких ознак серця є метафори *визирати з серця, чує / віщує серце, відчутти серцем, почути на серці, озиватися в серці*: *Любові, хлопче, не*

втайш. Вона тобі з **серця** крізь очі **визирає** [Лепкий 2006, с. 242]; *Мотря зітхнула. Знаєш, я впевнена, що наші бажання здійсняться. Чує **серце** моє* [Лепкий 2008, с. 168]; *Недобре мені **серце** віщує* [Лепкий 2008, с. 81]; *Аж дівчина, відчувши **серцем** близькість коханого козака, піднялася і глянула на нього великими очима* [Лепкий 2004, с. 269]; *Мотря глянула на неї, і в її **серцю** озвалася любов доньки до мамі* [Лепкий 2008, с. 345].

Розкриваючи образ серця, Б. Лепкий використовує предикати мовлення та їх субстантивні кореляти у словосполученнях *велить серце, голос серця* (на позначення безпосереднього вияву почуттів): *Зробила я так, як мені **серце** веліло* [Лепкий 2006, с. 284]; *Ваша милосте, зробив я це, може, й не мудро, але щиро, йдучи за **голосом серця*** [Лепкий 2006, с. 71]. У поданих контекстах серце асоціюється з органом внутрішнього мовлення людини.

Т. Уварова зазначає, що «серце – це те, що врівноважує емоційність та розум, не дає людині зачерствіти» [Уварова 2018, с. 262]. Коли ж людина керується винятково розумом або почуттям обов'язку, то серце стає «мовчазним» органом. Експлікація ознаки мовчання серця у творах Б. Лепкого відбувається за допомогою персоніфікації та метафоризації серця через використання наказової форми дієслів *замовкни, втиши*, звертання до серця, словосполучень *серце мовкне, наказати серцю мовчання*: *Замовкни, **серце**, втиши свій біль, бо розум каже, що такий тепер час, коли треба про себе забути ради загального добра* [Лепкий 2006, с. 46]; *В тих гадках знаходив пільгу, чув, як **серце** його мовкне і як розум бере верх над **серцем*** [Лепкий 2006, с. 46]; *Скорін наказав своєму **серцю мовчання*** [Лепкий 2008, с. 389].

На позначення душевного болю персонажів письменник уживає компаративні фразеологізми як *ніж у серце, наче [шилом] під серце кольнути*, стійку сполуку *кольнути в серце*, де муки, страждання, неприємні відчуття людини ототожнюються з гострими предметами (ніж, шило): *Не втечеш, аж тепер ти моя! – Ті звуки вриваються в свідомість, як **ніж у серце*** [Лепкий 2008, с. 367]; *Тим вона **кольнула** Меншикова в саме **серце*** [Лепкий 2008, с. 411]; *Ласицю наче б хто **шилом під серце кольнув**: «Ти мені роду мого не обиджай, бо я не з отих ласиць, що тхорів бояться, розумієш?»* [Лепкий 2006, с. 263].

Серце вміщує емоції і почуття людини, які ніби приходять іззовні (*злість / лють підступила до серця*), наповнюють його до краю (*лють переповнює серце, вірою сповнилося серце, серце повне любові*): *Злість підступила йому до **серця*** [Лепкий 2006, с. 342]; *[Ориця] чула сопух солдатської шинелі, тютюну, горілки і – крові, і не страх обгортав її, а **лють переповнювала серце**, злість, що ворог так по-звірському знущається над нею і що нема на світі сили, щоб стала в її обороні* [Лепкий 2006, с. 218]; *Пригадала собі Мотря казку з дитячих літ, і дитячою **вірою сповнилося її серце*** [Лепкий 2004, с. 215]; *І стояв чернець золотоустий серед козацького гурту з очима, задивленими в небо, і з **серцем, повним любові до своєї рідної землі...*** [Лепкий 2004, с. 265].

За допомогою фразеологізмів *ухопити / брати за серце, приймати до серця* змальовано чуйність персонажів, їхню здатність співпереживати: *В Овручі, – розказувала крізь сльози, – коли я побачила своїх знайомих, як вони жили сімейним життям, нагадала собі Бихів і свого чоловіка, і така **туга вхопила мене за серце**, що, гадаю собі, хай буде що хоче, а я таки до Бихова вертаюся...* [Лепкий 2006, с. 284]; *Як же ти спав, Пилипе? – спитався по-товариськи. – Очі в тебе червоні, мабуть, довго не міг заснути. Молодий це, надто **палко приймаєш усе до серця*** [Лепкий 2008, с. 70].

Змальовуючи образ серця, Б. Лепкий асоціює його з місцем найпотаємніших бажань, думок, до якого обмежений доступ, це *святая святих*, де хоч один якийсь куток людина має для себе заховати: *Ніхто не знає, чого другий бажає, – говорить [гетьман], підходячи до Мотрі. – В кожному серці є своя святая святих, до котрої нерадо впускаємо ближніх, навіть найближчих. Кождий чоловік рад хоч один якийсь куток у свому серці виключно для себе заховати* [Лепкий 2006, с. 128]. За Біблією, *святая святих* – це частина храму, куди має право входити священник лише один раз на рік, у переносному значенні цей фразеологізм означає ‘щось таємне, неприступне для непосвячених’, ‘що-небудь недоторканне, найдорожче, найзаповітніше’ [ФСУМ II, с. 790].

У серцях персонажів Богдана Лепкого зароджуються особливі процеси (*щось ворушиться у серці, у серці будиться любов / всміхається радість*), відбувається боротьба між різними емоціями і почуттями (*у серці жаль з погордою боровся; у серці злість у гореч перемінилася*): *Дитина, а вже й воно щось собі кмітує. Щось у тім серці ворушиться...* [Лепкий 2004, с. 171]; *...У серці Кочубея будилася батьківська любов до доньки, покривдженої матою, і всміхалася радість, що тая донька живе, і що він її побачить* [Лепкий 2006, с. 34]; *В Мотринім серці жаль з погордою боровся. Жаль, бо батько виглядав дійсно дуже нещасливо, погорда, бо він був слабкий* [Лепкий 2004, с. 226]; *Орлик бачив, що в гетьмановому серці злість у гореч перемінилася* [Лепкий 2008, с. 19]. Для змалювання намірів людини звільнити серце від негативних почуттів та емоцій, які завдають страждань, автор використовує фраземи *зігнати / скинути з серця* в поєднанні з лексемами на позначення емоцій: *Він знову так сердито гукав, що всіх собак стривожив. А коли першу злість з серця зігнав, то знов став приговорювати голосом м'яким і сердешним: «Катре й Олесю, квітоньки мої розкішні...»* [Лепкий 2006, с. 245]; *Подякуєш, як поблагословимо під вінок, а тепер скинь пиху з серця...* [Лепкий 2004, с. 97].

У творах Б. Лепкого лексема *серце* набуває певного символізму, асоціюється з кров'ю, іншою речовиною, вогнем, теплом, різними почуттями. Мотиваційний зв'язок із кров'ю продиктований тим, що серце, як орган психоемоційного життя людини, передусім є центральним органом кровообігу в людському організмі. В авторських сполученнях *кров'ю серце зайшло* (у значенні ‘наповнюватися’), *серце кервавилося* (від *кривавитися*) вербалізовано семантику душевних мук і страждань людини: *Глянув Чечель, і кров'ю серце йому зайшло* [Лепкий 2008, с. 474]; *Начиталася й наслухалася Олеся про тую нашу розтіч чимало, і хоч це не дівоцька річ такими ділами турбуватися, а все ж таки молоде її серце кервавилося...* [Лепкий 2004, с. 322].

Сприйняття серця як речовини, здатної спалахувати під впливом тих чи тих емоцій чи почуттів, репрезентовано словосполученнями з префіксальними дієсловами *загорітися, розгорітися*: *Він [Фалдовський] так зчепивсь із Босаковським, такою жсадобою помсти розгорілося його жорстоке серце, що поза тим нічого більше у світі не бачив* [Лепкий 2006, с. 343]; *Гей-гей! – казала, – які ж бо ви, хлопці, дурні, які дурні! Яка-будь юбка – і серце загориться, як губка* [Лепкий 2004, с. 106]. У другому прикладі використано народне прислів'я (*Яка-будь юбка – і серце загориться, як губка*), що є складовою висловлювання персонажа.

Серце у творах Б. Лепкого пов'язане також з образами вогню і тепла, мовне вираження яких знаходимо в метафоричних і фразеологічних одиницях *огонь підступає до серця, пече коло серця*, їх семантика вказує на інтенсивний вияв почуття любові та душевних переживань, пов'язаних із нерозділеним коханням:

Мотрі знов зробилося тепло. Огонь підступав до серця. Втікай від нього, втікай, бо згориши. Ще час, ще крил не обсмалила. Обсмалиши, чим полетиши?.. Поволічуся ногами... [Лепкий 2006, с. 115]; *Хиллю, хиллю, – не тече, коло серця пече, – відповів Чуйкевич* [Лепкий 2004, с. 137].

Почуття симпатії, любові до представників протилежної статі передано в текстах творів за допомогою фразем *припасти до серця, прилипнути серцем*, де серце постає символом кохання: *Дуже я йому до серця припала, – казала [Олеся], накриваючи зіниці повіками, і спускаючи вії додола...* [Лепкий 2004, с. 255]; *Вона [Мотря] серцем прилипла до гетьмана, чує, що він для неї все, що при нім вона відмінилася, заспокоїлася, перетворилася* [Лепкий 2006, с. 127].

Атрибутивна характеристика серця часто фіксує уявлення Б. Лепкого про людські якості персонажа, його вдачу. За допомогою прикметників *щирий, добрий, жорстокий, твердий* письменник описує характер та особистісні риси людини: *Босаковського і його товаришів щирим серцем гостили* [Лепкий 2006, с. 353]; *Здавалося, за всіх вона [Олена] терпіла, усі болі у своє добряче серце брала* [Лепкий 2006, с. 280]; *Шелест, хоч як спішився і хоч якою злістю до ворогів накинїло його жорстоке серце, не дозволив ані одному з них післати в лоб ласкаву кулю* [Лепкий 2004, с. 308]; *Тільки чоловік твердого серця може втримати дисципліну* [Лепкий 2008, с. 423].

Соматизм *серце* в текстах Б. Лепкого означений метафоричними епітетами *батьківське, жіноче, старече, козацьке*, які вказують на людину як носія певних рис і якостей: *Бачить моє батьківське серце, що Мотря тобі не байдужа...* [Лепкий 2004, с. 96]; *Зажарський глянув на гарну паню, пригадав собі трагедію її батька, погадав, скільки болю мусіло зазнати це добре жіноче серце, і його гнів на проклятих батурицьких міщухів трохи утих* [Лепкий 2008, с. 342]; *... Вже його, хоч старече, а все-таки козацьке серце стало почувати той дивний смак, який воно колись у боях почувало...* [Лепкий 2004, с. 294].

Мовним виразником жорстокої, безжалісної людини є стійке сполучення *без серця*, що виконує функцію художнього означення до слів *жінка, людина*: *Без серця жінка ти, без серця* [Лепкий 2006, с. 24]; *Людина дійсно без серця і, здавалося, навіть без розуму* [Лепкий 2008, с. 403].

Індивідуально-авторська специфіка змалювання образу серця в аналізованих текстах передана фразеологізмами: *ніби хтось по серці поскоботав* [Лепкий 2004, с. 271], *у серці заляг намул недопитої чаші кохання* [Лепкий 2008, с. 51], *в серці буря йшла / рвалися струни / відколювалися живі чуття* [Лепкий 2006, с. 182], *на серці моріг* [Лепкий 2006, с. 129], *серце спокою немає* [Лепкий 2004, с. 125], що експлікують різні емоції персонажів.

Письменник подає динамічні описи перебігу в серці внутрішніх переживань, а також за допомогою різних мовних засобів маркує ступінь інтенсивності відчуттів у такому контексті: *Гетьман чув, що і в серці його також буря йшла, рвалися струни, відколювалися живі чуття. А нарано втишились завірюха. Де нині йшов грізний бій, там завтра лежатиме студений, зимний сніг, як забуття* [Лепкий 2006, с. 182]. Наростання емоційної напруги автор порівнює з природною стихією (*в серці буря йшла*), із руйнуванням (*рвалися струни, відколювалися живі чуття*), *грізним боєм*, а спад її – з усвідомленням того, що *втишились завірюха, на серці лежатиме студений, зимний сніг*.

Отже, аналіз мовного матеріалу засвідчує, що в художньому дискурсі Богдана Лепкого лексема *серце* репрезентує психоемоційний стан персонажів, вона позначає місце локалізації людських емоцій і почуттів, думок і бажань, а також саму людину з її рисами і якостями. Письменник широко послуговується

емотивними фразеологізмами із соматизмом *серце*, у яких фразеологізація емоцій і почуттів досягається шляхом персоніфікації та метафоричного переосмислення серця як емоційної основи людини. В авторських описах переважає дієслівний тип метафори, оскільки дієслова найдинамічніше передають психологічний стан чи реакцію людини на емоційні подразники. Поряд із загальномовними фразеологізмами з компонентом *серце* у творах письменника наявні індивідуально-авторські стійкі словесні вирази, які розкривають специфіку змалювання образу серця.

Лексема *серце* в текстах Б. Лепкого означена також метафоричними епітетами, які експлікують прикметники і фіксують уявлення письменника про людські морально-етичні цінності, характеризують персонажів як носіїв певних рис та особистісних якостей. У творах письменника соматизм *серце* набуває певного символізму, зокрема асоціюється з кров'ю, іншою речовиною, вогнем, теплом, різними почуттями, мовне вираження яких передано за допомогою метафор і фразеологічних одиниць.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розкритті особливостей змалювання емоційного світу людини в історичній прозі Богдана Лепкого через образ душі та в порівнянні виражальних можливостей лексем *серце* і *душа* для експлікації психоемоційного стану людини в художньому дискурсі письменника.

ЛІТЕРАТУРА

Брагінець, Н. В. (2004). Концепти душа і серце в національно-мовних картинах світу (на прикладі української, російської та англійської мов). [У:] *Наукові записки. Філологічні науки*, 34, с. 21–25.

Іванів, Р. О. (2012). Концепт «Серце» як компонент концептосфери «Людина» та його реалізація у германських і слов'янських мовах (на матеріалі англійської та української фразеології). [У:] *Наукові записки. Серія «Філологічна»*, 24, с. 94–96.

Іванова, Н. Д. і Мітева, М. М. (2015). Соматична лексика у «Кобзарі» Т. Шевченка. [У:] *Філологічні діалоги*, 3, с. 50–54. URL: <http://idgu.edu.ua/fildialohy#document-2135> (дата запити: 14.12.2022).

Льків, А. В. (2015). Концепт «серце» в інтимних листах українських романтиків. [У:] *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*, 1 (15), с. 61–65.

Комарова, З. (2019). Лінгвальний образ серця як виразника психоемоційного стану людини в художньому тексті (на матеріалі творів М. Коцюбинського). [У:] *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*, 14, с. 49–56.

Корнева, Н. А. і Коваленко, О. В. (2017). Функціонування соматизмів у фразеологізмах німецької та української мов. [У:] *Молодий вчений*, 4.1 (44.1), с. 101–105.

Лепкий, Б. (2004). Прозові твори в трьох томах. Т. 1. Мотря. Сотниківна. Тернопіль, 351 с.

Лепкий, Б. (2006). Прозові твори в трьох томах. Т. 2. Орли. Крутіж. Оповідання. Тернопіль, 399 с.

Лепкий, Б. (2008). Прозові твори в трьох томах. Т. 3. Не вбивай. Батурин. Тернопіль, 487 с.

Помирча, С. В. і Дзюба, М. Ю. (2015). Корпус кордоцентричних фразеологізмів української мови як платформа формування гуманістичного розвитку студентів (на матеріалі роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...»). [У:] *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, 51, с. 297–300.

Прудникова, Т. І. (2011). Фразеологічна об'єктивізація концептів душа, серце, розум в українському мовопросторі. [У:] *Культура народів Причорномор'я*, 211, с. 82–85.

Словник української мови. В 11 тт. URL: <http://sum.in.ua/> (дата запити: 14.12.2022). (СУМ)

Уварова, Т. Ю. (2018). Особливості вербальної репрезентації образу «серця» в романі В. Шкляра «Праліс». [У:] *Лінгвістичні дослідження*, 48, с. 259–263.

Фразеологічний словник української мови (1999). У 2 кн. В. М. Білоноженко та ін. (уклад). Київ. (ФСУМ)

REFERENCES

Brahinets, N. V. (2004). Kontsepty dusha i sertse v natsionalno-movnykh kartynakh svitu (na prykladi ukraïnskoï, rosiïskoï ta anhliïskoï mov) [The concepts of *soul* and *heart* in the national-linguistic pictures of the world (on the examples of the Ukrainian, the Russian and the English)]. [U:] *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 34, s. 21–25. (in Ukrainian)

Ivaniv, R. O. (2012). Kontsept «Sertse» yak komponent kontseptosfery «Liudyna» ta yoho realizatsiia u hermanskykh i slovianskykh movakh (na materialy anhliïskoï ta ukraïnskoï frazeolohii) [The concept «Heart» as a component of the «Human» conceptosphere and its implementation in German and Slavic languages (on the basis of English and Ukrainian phraseology)]. [U:] *Naukovi zapysky. Seriiia «Filolohichna»*, 24, s. 94–96. (in Ukrainian)

Ivanova, N. D. i Mitieva, M. M. (2015). Somatychna leksyka u «Kobzari» T. Shevchenka [Somatic vocabulary in «Kobzar» by T. Shevchenko]. [U:] *Filolohichni dialogy*, 3, s. 50–54. URL: <http://idgu.edu.ua/fildialogy#document-2135> (data zapytu: 14.12.2022). (in Ukrainian)

Ilkiv, A. V. (2015). Kontsept «sertse» v intymnykh lystakh ukraïnskykh romantykiv [The «heart» concept in the intimate letters of Ukrainian romantics]. [U:] *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*, 1 (15), s. 61–65. (in Ukrainian)

Komarova, Z. (2019). Linhvalnyi obraz sertsia yak vyraznyka psykhoemotsiinoho stanu liudyny v khudozhnomu teksti (na materialy tvoriv M. Kotsiubynskoho) [Lingual image of the heart as an expression of the psychoemotional condition of the human in the artistic text (on the material of M. Kotsiubynsky's works)]. [U:] *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 10: Problemy hramatyky i leksykolohii ukraïnskoï movy*, 14, s. 49–56. (in Ukrainian)

Kornieva, N. A. i Kovalenko, O. V. (2017). Funktsionuvannia somatyzmiv u frazeolohizmakh nimetskoï ta ukraïnskoï mov [The functioning of the somatismes in phraseological units in the Ukrainian and German languages]. [U:] *Molodyi vchenyi*, 4.1 (44.1), s. 101–105. (in Ukrainian)

Lepkyi, B. (2004). Prozovi tvory v trokh tomakh. T. 1. Motria. Sotnykivna [Motria. Sotnykivna]. Ternopil, 351 s. (in Ukrainian)

Lepkyi, B. (2006). Prozovi tvory v trokh tomakh. T. 2. Orly. Krutizh. Opovidannia [Prose works in three volumes. T. 2. Eagles. Twisting. Story]. Ternopil, 399 s. (in Ukrainian)

Lepkyi, B. (2008). Prozovi tvory v trokh tomakh. T. 3. Ne vbyvai. Baturyn [Prose works in three volumes. T. 3. Do not kill. Baturyn]. Ternopil, 487 s. (in Ukrainian)

Pomyrcha, S. V. i Dziuba, M. Yu. (2015). Korpus kordotsentrychnykh frazeolohizmiv ukraïnskoï movy yak platforma formuvannia humanistychnoho rozvytku studentiv (na materialy romanu O. Ilchenka «Kozatskomu rodu nema perevodu...») [The corpus of cordocentric phraseology of the Ukrainian language as a platform for the formation of humanistic development of students (based on the material of novel «There is no translation for the Cossack race...») by O. Ilchenko]. [U:] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Filolohichna»*, 51, s. 297–300. (in Ukrainian)

Prudnykova, T. I. (2011). Frazeolohichna obiektyvatsiia kontseptiv *dusha*, *sertse*, *rozum* v ukraïnskomu movoprostori [Phraseological objectification of the concepts *soul*, *heart*, *mind* in the Ukrainian language]. [U:] *Kultura narodov Prichernomor'ia*, 211, s. 82–85. (in Ukrainian)

Slovnnyk ukraïnskoï movy [Dictionary of the Ukrainian language]. V 11 tt. URL: <http://sum.in.ua/> (data zapytu: 14.12.2022). (in Ukrainian)

Uvarova, T. Yu. (2018). Osoblyvosti verbalnoi reprezentatsii obrazu «sertsia» v romani V. Shkliara «Pralis» [Features of the verbal representation of the image of the «Heart» in the novel by V. Shklyar «Pralys» («Wildwood»)]. [U:] *Linhvistychni doslidzhennia*, 48, s. 259–263. (in Ukrainian)

Frazeolohichni slovnnyk ukraïnskoï movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] (1999). U 2 kn. V.M. Bilozhenko ta in. (uklad). Kyiv. (in Ukrainian)

Подано до редакції 06.03.2023 року
Прийнято до друку 08.04.2023 року